

ACTA

LITTERARUM AC SCIENTIARUM REG. UNIVERSITATIS HUNG. FRANCISCO-JOSEPHINAE.

Sectio : PHILOLOGICO-HISTORICA. TOM. III. Redigunt : JOS. HUSZTI et GED. MÉSZÖLY.

GÖRÖG TÁRSADALOMRAJZ

IRTA

HORNYÁNSZKY GYULA

EGYETEMI NY. R. TANÁR.

KIADJA:

AZ EGYETEM ÉS A ROTHERMERE-ALAP TÁMOGATÁSÁVAL

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM BARÁTAINAK EGYESÜLETE

SZEGED,

SZEGED VÁROSI NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ RT.

1931.

Görög társadalomrajz.*)

(Szocziografia.)

1. Módszertani preludium.

Bármily nehéz éveket élünk, ne féltsük a klasszikus tanulmányokat. Hármasként fog az emberiség időtlen időkre göröggel-rómaival foglalkozni. Először azért, mert nyugati kultúránk tőlük származik. Másodszor azon értékek jogcímén, amelyeket a görög-római anya-műveltség az utókor bámulatára és utánzására kitermelt. Harmadszor meg azért fognak az emberek görög és római élettel mindenkor foglalkozni, mert — amiként a többi történeti korszaknak — ennek a felderítése is tudományos feladat. És talán annnyival inkább ilyen, mint sok egyéb népé és periodusé, mert ép a görögökről és rómaiakról van szó. Ha a történettudomány maga sem lehet el értékelés nélkül, mennyivel kevésbé lesz független ettől művelésének lelki motivumok szerint váltakozó terjedelme és mélysége.

Jelen alkalommal a görög tanulmányokról tisztán mint tudományos feladatról fogok beszélni.

Más tudományágakhoz hasonlóan, az önbizalom csendes és munkás éveit után, olykor a klasszika-filológiában is felbukkanik az elméleti számvetésnek ideje — alkalma. Módszertani kérdések merülnek fel, hol kétségbevonják a régi eljárásmodok sikerét és újakat ajánlanak; esetleg annak szüksége is jelentkezhet: összhangbahozni a tudományt az időközben megváltozott „világ szemlélet” feltevéseivel, s ez alapon tenni kísérletet, hogy miként lehetne a kérdéses disciplina mivoltát,

*) Szerző bemutatta a Budapesti Philológiai Társaság 1931. jan. 21.-én tartott közgyűlésén.

rendeltetését és feladatát újból meghatározni vagy igazolni. Túlzás nélkül alig állíthatnók, hogy az efféle elméleti nyugtalanság a klasszika-filológia vezető hazájában, Németországban az utóbbi évtizedek alatt általános tünetény volt. A német klasszika-filológia elvszerű diskussziók nélkül, bizonyos önkénytelenséggel és nem minden föntartás nélkül evezett át ez idő alatt a pozitívizmus gondolköréből a manapság uralkodó neo-idealizmuséba, amely szerint a történeti tényeknek nem magukban, hanem csak eszményi helyzetöknek megfelelően van értékük. Természetesen ez nem történt meg mindenütt egyformán és egyenlő mértékben. Pusztá adatgyűjtésekkel és antikvárius módon halmozott, rendezett (tehát nem organikusán felépített) ismeretekkel szükséges felül és meg nem felelő helyen (tehát nemcsak lexikonokban és kézikönyvekben) manapság is sűrűn találkozunk. De a megváltozott világnézetnek türelmetlen és ferde követelődzéseivel nem a szakemberek, hanem a kívülállók, a dilettánsok merészkedtek Németországban elő (első sorban Spengler-re fogunk gondolni). Amennyiben meg „akadémikus” egyének is kifejezésre juttatták és speciális példákön mutatták be a forradalmi szellemnek újszerű kívánságait, vállalkozásuk nem dicsekedhetett általános elismeréssel (pl. sem Karl Joël bölcsészet-története, sem Karl Reinhardt bölcsészet-történeti monografiái; minderre nézve v. ö. H. Leisegang tájékoztató cikkét: *Neue Wege zum Klassischen Altertum*, *Neue Jahrb.* 1922).

Nálunk nem egészen így áll a dolog. Mintha jobban éreznők a klasszikus tanulmányokat fenyegető veszedelmet, ép azért, mert kevesebben vagyunk és kisebb térre szorított életet élünk, és mintha mindez okból inkább éreznők annak szükségét is, hogy a megmentés módjairól és — ha esetleg követelménynek bizonyulna — a tudományos felfrissülés feltételeiről is gondolkozzunk. Nálunk legalább is, az öregeknek kétségbeesett és mindenről lemondó szavaira hárman is jelentkeztek az ifjabb nemzedékből, hogy a klasszika-filológia mivoltáról, jövő feladatairól és esélyeiről elmondják nézetüket. Tetik pedig ezt a tárgyszeretet melegségével és az elméleti fejtegetések magasabb nivóján. Megérdemlik, hogy a legfőbb filológiai erénnyel, a megértés vágyával beszéljük meg véleményeiket.

A sorban Marót Károly jár elől (A klasszika-filológia válsága, Széphalom, 1928; v. ö. EPHK 1930, VII—VIII. 199. l.). Inkarnált módszer-kereső. Módszeren itt mindenestre nem a tudós eljárás apró-cseprő fogásait kell értenünk, hanem ismeretani, lélektani, világnézeti alapozást. Különösen erős vonzalom vezeti őt a lelkiség irracionális elemei felé. De mintha azt már nem látná elég világosan, hogy sem Bergson intuicionizmusa, sem Lévi-Bruhl szublogikuma, sem Cassirer symbolikája nem képes — sem külön-külön, sem akár együttvéve — azt az egész embert megmagyarázni, akinek megértésére tulajdonképen ő maga is törekedik (persze mint etnográfus a kezdet-kutatás rabja!). Főhibája, hogy addig a túlzásig keresi a kérdésmegoldás előfeltételeit, hogy magával a nyelvi-történeti anyaggal nem jut a szükséges szoros kapcsolatba. Voltak és vannak, akik a „problémá“-ra vonatkozó irodalomnak ismerete és ismeretése miatt nem érkeznek el soha magához a problémához; hogy Marót filológiai munkássága termékenyebb legyen, azt módszertani aggályai akasztják meg. De viszont saját felfogáshoz közel hozza őt az a körülmény, hogy a tudományos anyag mellett a kutató személy fontosságát is energikusan és mindjobban tisztuló nyelvezettel hangsúlyozza és hogy e személynek nemcsak adott sajátságaival számol, hanem azon „többlet“-tel is, melyet annak a legáltalánosabb metodikai nevelés és az idegen tudásterületekről kapott ismeret szerez meg. Ez a transzcendencia, mint mondtam, találkozik saját felfogásmóddal.

Egészen másfajta, az előbbivel ellentétes egyéniség *Kerényi* Károly (Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok, EPHK 1930, I—III. 20. l.; v. ö. u. o. VII—VIII. 202. l.). Immanensen benne él a filológiai anyag ismeretkörében. A múlt esztendei közgyűlés lázában misztikus erővel ragadta őt meg az antikvitas-szeretet *οἰστρος παρρησίας*-a és szenvedélye tárgyával valóságos „összenövés“-t követelt. Igazsága ott rejlik, hogy — mint minden organizmus — a tudomány is belülről kifelé nő; hogy első sorban magát az ismeretanyagot kell „tudnunk“ és a magyarázatot rá — lehetőség szerint — benne magában megtalálnunk. De hiánya e tudós alkatnak, hogy a kelleténél kisebb a távolság-érzéke, amely érzék pedig nemcsak érzelmi lehig-

gadtságot, hanem egyúttal kritikai állásfoglalást is jelent a kutatás tárgyával szemben. Azután tévedés azt hinni, hogy magasabb tudományos feladatoknál az immánencia, a tárgyban-maradás, másunnan jövő okulás nélkül akárcsak lehetséges is; hogy „igazi” megtermékenyülés” kívülről nem következik be; hogy „más tudományok elméleti szempontjai” illet nem eredményezhetnek. Természetesen, kész idegen rendszert nem erőszakolhatunk rá a klasszika-filológiára, s idegen analog-tünetmények halmozása sem szokott itt a végső megoldáshoz vezetni. De hiszen — az ellenfél saját szavai szerint is — csak „szempontok”-ról van szó.

A tudományunk körében végbemenő fokozatos fejlődést Kerényi maga sem tagadja és a „mai ember”-től reméli, hogy benne újszerű kérdésekkel kapcsolatban igazi problémák és feladatok merüljenek fel. De a „mai ember” nem csodálatos úton-módon jut ehhez a problematika-készséghez. Többnyire sok területről kellett azon tudást összeszereznie, mely őt mint reflektáltabb mai embert állítja az elmúlt kutatások képviselőjével szembe. És épenséggel nem hátrányos, még a történetírás művészi feladatait tekintve sem, hogyha ez az idegenben járó szempontkeresés és ismeretszerzés tudatos és nem csupán a környezet infiltrációja. A tárgyi magyarázgatások feladataival szemközt lehetőleg széleskörű előképzettségre és sokirányú tájékozottságra még a klasszikus-filológus is rászorúl, aki talán nem is oly mértékben csalhatatlan biztosságú sui generis lény, amint ahogy ezt — látszat szerint — Kerényi képzei. Hiszen — kedvezőtlen körülmények között — még az ő filológiai rátermettsége is tévedhet akkorát mások értelmezésében, hogy pl. egy alkalmi bírálatom kifejezéseit latolgatva személyem jellemzésére, melyet e kis társaságban eléggé ismernek, a „depressió” és „opportunizmus” szavait találta a legmegfelelőbbeknek. Szerencse, hogy nem minden interpretálási feladata mögött lappang a sértődött tudós érzékenysége.

A három metodológus közül a legértékesebb nyelven *Moravcsik* Gyula beszél (Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudomány, Széphalom 1930, 7—9. szám); de viszont olyanokat mond, amik a legerélyesebb formában váltják ki ellenkezésünket. Ő a „hungarologia” részeként mutatja be a klasszika-filológ-

giát, illetőleg azt, amit — bár némi határozatlansággal, de eléggé helytelenül — még mindig „klasszika-filológiá“-nak nevez. Magyar ember nem fogja kétségbevonni, hogy „a Pannónia- és Dácia-kutatás, a magyarországi latinság és humanizmus, a magyar-bizánci érintkezések története és az antik örökség szerepe a magyar szellemi élet történetében“ csakugyan elsőrangú tárgyai és feladatai a magyar tudósokat kötelező tudományos munkásságnak. Hozzáértő embernek azt sem kell hosszasan bizonyítgatni, hogy nemcsak görögül-latinul kell jól tudnia annak, aki a felsorolt kérdésekhez hozzányúl, hanem a görög-római életet egyáltalán jól kell ismernie. De mindebből, ugy-e bár, csak az következik, hogy a bizantinológus és a magyarországi latinság kutatója a klasszikus filológusnál járjon iskolába. Az semmiesetre sem következhetik mindebből, hogy magát a klasszika-filológiát ejtsük el, illetőleg azt a tárgykört, amelyet az mindenkor a maga sajátos tárgykörének tartott és fog a jövőben is tartani. Bármiféle értékelési módtól és eredménytől függetlenül ragaszkodunk a klasszikus antikvitás anyagához; tudományunk létfenmaradási kérdését nem érinthesi az, hogy a görögséget még mindig abszolút értékek termelőjének tekintjük-e, s hogy benne az abszolút érvényű ideált látjuk-e, vagy hogy az effélékről manapság már másként gondolkozunk (ezt az egész értékelési problémát a bizantinológus érzékenysége és féltékenykedése vetette föl!). A görög-római kultúra idővel — mint ezt Moravcsik helyesen állapítja meg — „az európai szellemtörténet hatalmas hajtóerejévé“ lett. De aki evvel a hajtóerővel foglalkozik, az már tulajdonképpen nem magával a görög-római kultúrával foglalkozik, hanem azon idők és népek műveltségi viszonyaival, amelyekre — többek közt, sok egyében kívül, közvetlenül vagy közvetett utakon — a görög-római kultúra is hatást gyakorolt. És nem kell-e majd még a középkori és újkori érdek szempontjából is végzetes hibának tekintenünk: elhanyagolni annak studiumát, amivel e későbbi állapotokat magyarázni akarják?

Ha tán kissé élesebb formában fejtettem és fejeztem ki mindazt, amit Moravcsik szavaiból kiolvasok, kinek különben — meg vagyok róla győződve — maga az antikvitás is a szíven fekszik, akkor tettem ezt azért, mert szavai az afféle „félreértések“-re bőségesen szolgáltatnak alkalmat.

2. A klasszika-filológia jelen helyzete.

Minden kor újból és a maga saját módjára írja meg az elmúlt korok történetét. Nem is lehetséges ez másként. Mert a múltat szükségképen csak a mindenkori *jelen* szögéből lehet értelmezni és elbírálni. Nem csupán a soha nem szűnő emberi igyekezet teszi a tudományt örökké; ez lényegében örök az azonos feladatok megoldásának változó feltételei által. Az idők folytonosságában módosuló emberi társadalomhoz kötve, módosul egyszersmind aktivitásában maga a tudomány.

Mindez nem jelent teljes *relativizmust*. Bizonyos ténybeli megállapítások végérvényesek lehetnek; sőt még értékeléseink számára is nyerhetünk idővel olyan biztos értékmérőt, melynek segítségével a haladás útját, a távolságot közöttünk és a múlt között egyszersmindenkorra kimérhetjük. Pl. a görög kozmológiai feltevéseket illetően értékelésében nem fog tévedni az, aki — amiként ezt kényszerű módon tennie is kell — a mai kozmológia exakt ismereteit veszi a bírálat alapjának. Politikai, társadalmi nézetekre, felfogásmódokra vonatkozólag ilyen változatlan értékmérővel nem rendelkezünk. Itt — gyakran önkénytelenül — a saját politikai vagy társadalmi gondolkozásunk lopózik be a történeti viszonyok elbírálásába (példárá Grote angol liberalizmusa az athéni demokráciának, Mommsen német imperializmusa a római köztársaságnak megítélésében). De még az eszmék és intézmények ebben a körében is remélnünk lehet, hogy idővel — ép a reflexió fokozatos haladásával együtt — a „tisztultabb“ fogalmak a történeti állapotoknak helyesebb felfogását, elfogulatlanabb megítélését eredményezhetik. Tehát e remény teljesülése — ha minden egyébtől eltekintünk — nem kis részt az elméleti társadalomtan fejlettségi fokától fog majd függeni.

A mai időket a *szociális kérdések* dominálják. Nemcsak az anyagiakat értve ezeken, hanem mindazt, ami társas egymásrautaltságunkra, ebből folyó célkitűzéseinkre és szervezkedésünkre vonatkozik. A közelmúlt évtizedek individualizmusát (liberalizmusát) olyan korszak váltotta fel, amelyben ráeszmélünk arra — jobban mint valaha — hogy a társadalomban minden mindennel összefügg és hogy csak ez összefüggések tudatos erősítésétől, kiépítésétől vagy ellensúlyozásától remélhet-

jük egyéni boldogulásunkat is (l. minderre nézve a Magyar Társadalomtudományi Társulat 1930. jún.-ában tartott elnöki megnyitómát: „Két korszak között“, Társadalomtud. 353. köv. 1.). A tudásig, a tudáskeresés mélyéig hatja át a mai embert ez a szociális érdeklődés. Az fokozott figyelemmel fordul az emberiség történetének ama fejezetei felé, amelyek a társadalmi élet nagy változásairól számolnak be, s mintegy önkénytelen érdekből keresi a múltban a saját helyzetét megvilágító analógiákat. Sőt az elméleti okulástól sem akar elzárkózni. Az újságolvasáson messze túlmenően foglalkozik a statisztika módszereivel és eredményeivel, ismerkedik meg a közgazdaságtan elveivel és fogalmaival, szerez külpolitikai tájékozottságot és kíváncsi mindama tanításokra, amelyeket csak a társadalmi jelenségeknek legáltalánosabb tudománya, a *szociológia* adhat neki.

Ez a mai szociológia többé nem az a tudomány, amelyet évtizedekkel előbb (1910-ben megjelent „Staat u. Gesellschaft der Griechen“ c. munkájában) *Wilamowitz* mint „modern szociológiai metafizikát“ (30. l.) vagy mint „petitio principiivel dolgozó prehistóriát“ (58. l.) gúnyosan emlegetett. Ez a szociológia rég túlmént az etnografus feladatain. Ez a tudomány egyebet is tud, minthogy az anya-jog, az animizmus vagy a totemizmus kérdéseit feszegetse és egyetemes hitet követeljen nagy általánosításai számára (amivel persze még mindig nincs eldöntve, hogy mennyi okunk van anyajogi vagy totemisztikus nyomok után a görög történetben kutatni!). A társas viszonyok, összefüggések és alakulatok teljességéről akar a mai szociológia képet adni a tudomány tárgyi és tartalmi elfogulatlanságával és többnyire szoros kapcsolatban az őt érdeklő jelenségeknek lélektani magyarázatával, a kollektív pszichológiával. Biztosan megállapodott keretekkel, egyértelmű fogalmakkal, jól kidolgozott rendszerrel ez a disciplina még nem rendelkezik. De egyelőre talán fontosabbnak is gondolja azt, hogy a valamiképen hozzátartozó problémákat napirenden tartsa, mintsém hogy kész zisztémával szolgáljon. Azon az állapoton mindenestre régóta túl van, hogy immár nem is újszerűen „divatos“ nevével a dilettáns fejeket csábítsa maga köré.

Manapság a szociológia egyetemi tanításnak tárgya, rendes egyetemi tanszékek gondja és feladata széles e világon.

Még Németországban is, ahol „akadémikus“ elismerését oly hosszú időn át hátráltatta a historikusok ellenkezése, elsősorban v. Below-nak, a középkori társadalom legkitűnőbb kutatójának és ismerőjének nagy tekintélye (minderre nézve l. Társadalomtudomány, 1929. évf. 3—4. sz.: „A szociológia mai helyzete“ c. elnöki megnyitómát).

E bevezető szavak után, amelyek a tudomány és élet összefüggését állapították meg és a mai élet alapjellegét körvonalozták, tegyük már most fel a kérdést: megvan-e a szükséges szoros kapcsolat *a klasszika-filológia és a mai élet* között? Végigment-e a mi tudományunk is — a kellő mértékig — azon a fejlődésen, amelyet a modern élet és ember változásai követelhetnek tőle? Azután: igyekezett-e értékesíteni — érdeklődésében, problémakeresésében, felfogásmódjában — mindazt a támaszt, melyet a modern szociológia — mint a társas jelenségek egyetemes elmélete — a társas kapcsolatokkal foglalkozó történettudományoknak eo ipso nyujthat? Gazdagította-e őt — kellő módon — szempontokkal, fogalmakkal, gondolkozási irányokkal az a tudományág, amelynek hivatását a történettudományok szögéből tán egyenesen abban láthatjuk, hogy még történeti megköötöttségükben is érezteti velünk a társas relációk állandó elemeit? A felvetett kérdésekre, ha mai filológiánk összképét idézzük szemünk elé és ha magasabb igényekig terjesztjük ki követelményeinket, hajlandók leszünk határozott *nemmel* válaszolni.

*

*

*

Mentől határozottabb a nem, annál kötelezőbbnek érzem a feladatot, hogy kimagyarázzam magam. Természetesen nem állítom, hogy az itt számbajövő főbb, kialakultabb kultúrtárgyakat az antik történetkutatás elhanyagolná. *Állammal, joggal, gazdasággal*, tehát az úgynevezett társadalmi tudományok témáival, a görög história-filológia is behatóan foglalkozik. Hiszen annak a tudománynak képviselői vagyunk, melynek modern korszakát — a hagyományos nézet némi módosításával — *Boeckh* személyével kezdetjük meg, aki néhány évtizeddel utóbb, hogy a közgazdaságtan egyáltalán megszületett (A. Smith 1776), máris kész rendszerbe foglalta össze „az athéniek állami háztartását“ (Die Staatshaushaltung der Athener, 2 kö-

tetben, 1817.). S területünkön a gazdaságtörténeti kutatások azóta sem szüneteltek a mai napig elméleti szakembereknek (Rodbertus, Bücher, Max Weber, Salin) és hisztorikusoknak (E. Meyer, Beloch, Francotte, Glotz, legújabban: Hasebroek) párhuzamos munkásságában, amely többnyire ellentétes állásfoglalást is jelent: a közgazdászok lekicsinylik, a hisztorikusok magasra emelik az antik gazdasági életet. Ilyformán még mindig nyílt kérdés ugyan, hogy miként gondolkozunk a görög ipar és kereskedelem terjedelméről, intenzitásáról, állami és társadalmi hivatásáról, s hogy a görög emberben a homo politicus mellett mily mértékben ismerjük el a homo oeconomicust is: de ép az ellentétek ez éles kialakulása általánosnak mondható érdeklődésre is vall (l. minderre nézve: E. Kornemann, Staat u. Wirtschaft im Altertum, Schriften der Industrie- u. Handelskammer, Breslau, Heft 13., 1929; Francotte, a görög ipar történézésének, cikkét: PWRE IX. 2., Industrie und Handel; Johannes Hasebroek, Staat und Handel im alten Griechenland, 1928). Ha a kritikai kérdésektől eltekintünk, olyan jól sikerült összegezésre is rámutathatunk már az antik gazdaságtörténetben, minő Glotz könyve „a görög munká”-ról (Le travail dans la Grèce ancienne, Histoire économique de la Grèce, Alcan, 1920, ókori utalások és modern irodalom nélkül, de illusztrációkkal; Teubnernél jelent meg O. Neurath, Antike Wirtschaftsgeschichte-je, 1909; Toutain könyvét: L'économie antique, nem ismerem). É serény tevékenységet és a tisztázott részletismeretek nagy összegét véve alapul, nem is mondhatjuk megokolt-nak W. Otto tartózkodását, aki az „Iwan Müller”-ek új kiadásában még mindig nem rezervált külön helyet az antik gazdaságtörténetnek.

Azután a görög jogi vizsgálódásokról sem mondhatunk kevesebbet és rosszabbat, mint amennyit és amit a gazdaságiakra vonatkozólag mondottunk. Még ha el is tekintünk Mitteis lipcei iskolájától, amely hellenisztikus jogával hatalmas új lökést adott a rómainak is, s még ha azt a visszahatást sem vesszük tekintetbe, melyet ez a „jogi papyrologia” a klasszikus idők felderítésére gyakorolt (pl. Partsch kitűnő munkájával a kezességről és E. Weiss cikkeivel): irodalmi és feliratos anyag alapján a jogtörténeti vizsgálódások szép haladást tettek az utóbbi évtizedek alatt. A franciák *Fustel de Coulanges*

nemes hagyományát követték: a már említett *Glötz*, ki legújabbban (1928) egy *Cité grecque-et* állított a *Cité antique* mellé, a görög élet büntetőjogi fogalmait igyekezett tisztázni a vallási eszmékből kiinduló fejlődésnek hosszú útján (*La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce*, 1904 és *Études sociales et juridiques sur l'antiquité grecque*, 1906.; v. ö. most V. *Ehrenberg*-nek hasonló ideakörben mozgó munkáját: *Die Rechts-idee im frühen Griechentum*, 1921). A német *Lipsius*, a *Meier-Schoemann*-féle perjognak és *Schoemann* régiségtanának átdolgozója, az attikai jogot tette meg külön tanulmány tárgyává (*Das attische Recht und Rechtsverfahren*, 2 köt. 1905—1915). Ugyanezen tárgyat ölelték fel annak idején *L. Beauchet* kötetei is (*Histoire du droit privé de la république athénienne*, 4 köt. 1897). A nemzetközi kapcsolatok, az államközi szerződések, szövetségek és a választott bíróságok különös erővel vonták a kutatók figyelmét magukra. *Freeman*, *Hitzig*, *Scala* régebbi munkáit *Raeder*-é (*L'arbitrage international chez les Hellènes*, Christiania, 1912, az *Institut Nobel* kiadványa), *Tod*-é (*International arbitration among the Greeks*, 1913) és *Szoboda*-é követte (*Die griechischen Bünde und der moderne Bundesstaat*, 1915); sőt már a görög nemzetközi jogot általánosságban tárgyaló mű sem hiányzik (*Phillipson*, *The international law and custom of ancient Greece and Rome*, 2 köt. 1911).

Miként a gazdaságtörténetben a közgazdászok, itt a juristák siettek a história és filológia segítségére (*Zitelmann*, *Beauchet*, *Calhoun*, *Vinogradoff*, *Kahrstedt* stb.). *Kahrstedt* könyve már címében (*Griechisches Staatsrecht I.* 1922) „államjogot“ ad a hagyományos „államrégiség“ helyett, minden jogtörténet ideálját, *Mommsen* *Römisches Staatsrecht*-jét híva emlékezetünkbe. Az eddig megjelent első kötet a spártai alkotmányt tárgyalja — elég szerencsétlenül. A spártai, helyesebben a lakedaimoni államnak egységét megbontva államszövetséggé tesz meg olyasvalamit, ami sohasem volt az (v. ö. *Ehrenberg*, *Spartiaten und Lakedaimonier*, *Hermes*, 1924, 60. köv. 1.). De a hiba itt nem abban rejlik, hogy *Kahrstedt* jogi formulák közt gondolkozik; a hibát itt abban kell keresnünk, hogy hibásan erőszakolja rá formuláit a spártai viszonyokra. Sántikáló hasonlattal élve: általános fogalmaink csak azt a belső vázat alkothatják, amelyre a külső kellékeket csupán a történeti állapotok

teljes ismeretével szabad felaggatni. Azonban magának az igyekezetnek helyességét, melyet Kahrstedt könyve képvisel: jogtörténété formálni át a „régiségtant“, a balsiker nem érinti.

Tehát tudományunkban sem a gazdasági, sem a jogi érdeklődés és szemléletmód nem hiányzik; sőt imént láttuk, hogy mintegy külön disciplinává igyekeznek ama kutatások összezáródni, amelyek a „görög jog“ magyarázatát tekintik végső céljuknak (ezt már Wilamowitz, Staat u. Gesellschaft 206. l. és Br. Keil, Griech. Staatsaltertümer 387. l. is észrevette). De mi lesz itt most már az a közös keret, amely a különböző társas jelenségeket összefogja; amely, anélkül hogy gazdaság vagy jog lenne, mégis módot nyújt: jogot, gazdaságot és sok egyebet egyetlen egész elkülönülő részeként felfogni? E kérdésnél jelentkezik először a társadalom modern fogalmának, s vele kapcsolatban — mint felolvasásom tulajdonképeni magva — a modern szociológiának szüksége. De egyelőre még a tényleges tudományos állapotok rajzánál tartunk, annak konstatálásánál, hogy a klasszika-filológiában — a szokásos enciklopedikus beosztás szerint — javarészt az úgynevezett „államrégiségek“ vállalják a társas jelenségekre vonatkozó ismereteknek egybefoglalását (a gazdasági jelenségek többnyire a „magánrégiségek“ közé kerülnek).

Hogy ez a tisztesnevű, M. Terentius Varro hagyatékára visszautaló tudományág e feladatának nem fog majd tudni eleget tenni, arról még bővebben lesz szó. Időközben szívesen megengedem, hogy a feldolgozásnak módja e körben is lényeges haladást mutat az utóbbi évtizedek alatt a régi elnevezés megtartása mellett is (de az új Iwan Müller-ek közt Busoltnak két kötete — a másodikat Swoboda dolgozta át — már Griech. Staatskunde-nek mondja magát). *Busolt, Keil, Lipsius* és *Swoboda* (utóbbi mint a Hermann-féle régiségtan átdolgozója is) mégis csak egészen más módon beszélnek az államról és ennek funkcióiról, mint a hogy ezt — az elavult Hermann-okról nem is szólva — még Gilbert is tette. Nemcsak a felírt anyagnak növekvő igénybevételéről van itten szó; az államtani fogalmaknak exaktabb használatáról sem egyedül; hanem nem utolsó sorban arról (s bennünket épen ez érdekel!), hogy a nem-állami szociális tényezők is mind nagyobb szerephez jutnak itt az állami jelenségek magyarázatára. Ez egyszersmind

a dűnamikus szempontnak előtérbelépését jelenti a pusztán sztatikusnak rovására.

Tehát — mint látjuk — már maguk az „államrégiségek” is abban az irányban feszítik szét a nekik szabott szűkebb kereteket, amelyben szociológiai igényeink fekszenek; már maga az „államisme” is „társadalomismé”-vé vagy „rajz”-zá szeretne kiszélesedni, ha ugyan — mint Kahrstedt esetében — nem az államjogtan történeti formáját keresi. S itt a mi szempontunkból két olyan munkára figyelmeztetek, amelyek — mint már címük kifejezésre juttatja — nem az egyszerű kézikönyvek rendeltetését akarják betölteni. Az egyik *Zimmer*n kitűnő műve a „Görög közhatalom”-ról (*The Greek Commonwealth, Politics and Economics in fifth-century Athens*,¹ 1924), ahol a klimára, a népre, ennek gazdasági-társadalmi életére vonatkozó adatok nagy számban sorakoznak fel, hogy az athéni állam kialakulását, szervezetét, működését és fénykorát megértessék velünk: a legszebb modern kommentár Perikles híres halotti beszédéhez (amit Schvarz Gyulánk metakritikai fejtegetéseiről, melyekkel Athén demokráciáját bemutatja, nem igen mondhatunk el); a másik *Wilamowitz* könyve a „Görög társadalomról és államról”, amely sem ismertetésre, sem dicséretre nem szorúl, mert a görög társadalomnak és államnak ezt a legelevenebb, „legmegkapóbb” képét, amely itt élénk tárul, mindenkinek ismernie kell.¹⁾

Bemutattuk tudományunk *jelen* helyzetét. Szükségünk volt rá, hogy az előbb felvetett kérdésekre, amelyek az élet és a tudomány, a klasszika-filológia és a szociológia viszonyát illetik, ne a tájékoztatlanság, ne az elfogultság látszatával adjuk meg a végső feleletet. Megállapítottuk, hogy a jogi érdeklődés mellett a gazdaságit is megtaláljuk studiumaink körében; örömmel vettük számba, hogy itt immár az államnak szupra-organiko-dinamikus felfogása sem idegen. Ezt egyes filológusoknál mindenesetre megtalálhatjuk, akik esetleg tudatosan

¹⁾ „Expose en un raccourci saissant les principales questions touchant à la vie politique et sociale en Grèce”, mondja róla Glotz, *Histoire grecque* I. k., XIII. l. — Kár, hogy *Mahaffy* könyvét: *Social life in Greece*, 1879, most már kevésbé ismerik. Pedig „Homerostól Menandrosig” jó átmetszetét adja az egymást követő görög társadalmaknak a mindennapi élet szemléltetésével.

utasítják el maguktól a gondolatot, hogy a modern társadalom-tani eszmék bekapcsolódhassanak az antikvítás magyarázási kísérleteibe; de ellenkezésök dacára mégis csak többet tanultak a modern élettől és ennek kategóriáitól, mint amennyire ezt nyíltan bevallani hajlandók lennének. A historikusokról külön nem beszéltem; hiszen csak természetes, hogy a politikai történetírás — olyan képviselőiben, mint *E. Meyer, Beloch, Pöhlmann* és *Wilcken* — a mi igyekezetünkhöz már sajátos feladatánál fogva is közelebb áll. A speciálisan társadalomtörténeti kutatásokat sem hoztam szóba, bár elvétele ilyenek is találkoznak. Pöhlmann-t az imént említettem; közismert munkája, amely az antik „szocializmust” talán túlságos közelségbe is hozza a mai idők nagy problémájához, már harmadik kiadását érte meg *Oertel* gondozásában (*Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus, in der antiken Welt*²⁾, 1925). Azután a görög magánegyesületek adatait a feliratos forrásokból gyors egymásutánban ketten is összeszedeggették (*Ziebarth* és *Poland*), s a titkos társaságokra vonatkozó régibb fejtegetéseket (*Vischer*, *Kleine Schrift. I. Die olig. Partei und die Hetairien in Athen*) újabbak frissítették fel (az amerikai *Calhounéi*: *Athenian Clubs in Politic and Litigation*, *Bull. of the Univ. of Texas*, 1913).²⁾

És mindennek ellenére, ha a klasszika-filológiát a maga egészében veszem szemügyre sajátos szellemi atmoszférájában s ha azt a sok kutatási lehetőséget elgondolom, amelyekre a modern életből kibontakozó szociológia és kollektív lélektan a klasszika-filológia szempontjából is alkalmat adhatott volna, most utólag is azt fogom mondani: a mi tudományunk még nem ment át azon a fejlődésen, amelyet a modern élet és ember változásai követelhettek volna tőle; a mi tudományunk nem igyekezett — érdeklődésében, problémakeresésében, felfogásmódjában — mindazt a támasztékot felhasználni, amelyet a modern szociológia nyújthat néki; a mi tudományunk általa nem gazdagodott a kellő mértékig új szempontokkal, fogalmak-

²⁾ Enciklopedia részét alkotó „társadalomrajz” hiányában fokozott jelentőséget nyer, hogy a *Pauly-Wissowa-Kroll* újabb köteteiben mind sürűbben találkozunk szociális vonatkozású nagyobb cikkekkel (Suppl. IV. *Bauernstand* Kornemann-tól, XI, 1: *Kollektiveigentum* E. Weiss-től, ugyanettől *Grundbücher*, Suppl. III. és *Kataster* X, 2 stb.)

kal, gondolkozási irányokkal. Ha némi haladást tapasztalunk is a kívánt irányban, egészben véve még mindig hiányzik itt — a klasszika-filológiában — a társadalomtani beállítottság, a szociológusnak szemléletmódja.

3. Tömeglélektani kérdések.

Pozitív érvül állításom bizonyítására a *tömeglélektani* ismereteknek és alkalmazásuknak majdnem teljes hiányát hozom fel a klasszika-filológiában (szociológia és társadalmi lélektan valahogy összetartozik). A filológusok tehát nem ismerik: *Tarde, Le Bon, Sighele, Rossi, Ross* stb. megállapításait. Ami talán nem is lenne nagy baj, ha mindig a név- és szövegszerű ismeretség lenne a szó tárgya (hiszen illet tudós specialistáinktól alig követelhetünk), s nem inkább a manapság politizálók széles köreiben régóta közismeretté vált tömeglélektani tájékozottság. Mert hogy az a „többszörre szervezetlen és különböző nemű, ugyanazon helyen és időben jelenlévő egyénekből álló embersokaság, amelyet valamely közös cél, gondolat vagy érzelm kapcsol egybe“, fokban és minőségben sajátos lelki jelenségeket produkál, s hogy az utóbbiak között „az ingerlékenység, sugalmazhatóság, hiszékenység, érzelmi túlzottság és egyoldalúság, türelmetlenség és maradiság, a gondolkodásnak és képzeletnek kritikátlansága és illúziói“, de egyszersmind az egyéni felelősségérzés lefokozottságával együtt a hősies magatartásra való készség is nagy szerepet játszik: ezt az ismeretet és ennek célok szerint módosuló felhasználását manapság alig lehet a mai tudomány arkanumai közé sorozni (a fönti idézeteket l. Kornis, *A lelki élet*, 168. l.). S ennek az ismeretnek történetkutatói jelentőségén és használhatóságán az a kritika sem változtat semmit, amelyben a „tömegnek“ fönti értelemben vett fogalma német teroetikusok által időközönként részesült (újabbán nyomatékosan Th. *Geiger* által, *Die Masse und ihre Aktion*, 1926; v. ö. *Társadalomtudomány*, 1929. évi. 134. köv. l.).

Robert Michels, az ismert szociológus, vetette fel alkalmadtán a kérdést, hogy miért maradt el a német tudomány a francia, olasz, amerikai és az angol mögött decenniumokkal a tömeglélektannak úgy elméleti, mint történetileg alkalmazott.

területén (Zur Sociologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie², 1925, XVIII. 1.). Politikai okok, amelyekre hivatkozik (konzervativizmus, szándékos szocialista titkolódzás és irracionálisizmus), bizonyítással nem adnak itt teljes magyarázatot. Az egész német életmód és mentalitás teheti csak előttünk érthetővé, hogy a német tudomány itt olyasminek még az átvételétől is idegenkedik, amit — megint csak nem véletlenül — a latin népeknek és folytatólag az amerikaiaknak invenciója teremtetett meg. Az utóbbi évek nyugtalan, forradalmi eseményei a modern életet, a németekét is, annyira közel hozta ugyan az egykori görögség mozgalmas viszonyaihoz, hogy már maga ez a változás is tisztább tömeglélektani belátást eredményezhetett volna. De tömegnyilvánulásokkal szemben tudvalevőleg ép azon elemek viselkednek tartózkodóan, kik csendes otthonukban tudományt csinálnak.

Maholnap két évtizede lesz annak, hogy filológusainkat és történészeinket a tömeglélektani ismeretek nagy heurisztikus jelentőségére figyelmeztettem (A tömeglélektan és a görög történet, Filoz. Közl. 1912. évf.). A mostoha körülmények úgy hozták magukkal, hogy e felhívásnak hazai földünkön sem lett további következménye. Pedig valósággal görög tudományt élesztettünk volna újra tömeglélektani kutatásainkkal, mert hiszen az itt számbajövő jelenségekkel — utóbb már elméleti magaslaton — maguk a görögök is tisztában voltak. Hogy a *homerosi* költeményekben olvasható beszédek mögé eleven tömegéletet kell odaképzelnünk, azt magam mutattam ki egyik dolgozatomban (A homerosi beszédek tömeglélektani vonatkozásukban, Rhetorica Homerica, Akad. Értek. 1915); e szónoklatok nyelvi formái csupán egy tömeglélektani alapon megkonstruált retorika segítségével lesznek érthetőkké. Éles megfigyelése miatt egyenesen meglepő *Solon* reflexiója: *ἑμῶν δ' εἰς μὲν ἕκαστος ἀλώπηκος ἔρχεται βάλει, | σύμψαισι δ' ἑμῶν χαῖνος ἔνεστι νόος*. Az athéni politikus jól látta, hogy a sokadalomban könnyen üres fejet mutat az olyasvalaki, aki egymagában a róka ravaszságával szokta a helyes kiutat megtalálni. Azután *Herodotos* is tömegpszichológus, mikor a spártaiakról azt állítja (Demaretos beszédében), hogy: *κατὰ μὲν ἓνα μαχεόμενοι οὐδενῶν εἰσὶ καίονες ἀνδρῶν, ἀλέες δὲ ἄριστοι ἀνδρῶν ἀπείνων*. Tehát szerinte igazi erőket csak akkor fejtik ki a spártaiak, amidőn — Tyrtaios sza-

vait használva — „láb a láb mellé áll, pajzs a pajzsra támaszkodik, tollbokrétá a tollbokrétát, sisak a sisakot, mell a mellet érinti“ (8. tör. Diehl, összevetve Hom. II. 16, 214-el).

Platon, a demokratikus pártküzdelmek szem- és fültanuja, világos szavakkal állapítja meg, hogy a nép tömegbe verődve a legerősebb (*δυναπερ ἀθροισθῆ*; Pol. 565 A). A tömörülés első nagy filozófusa, *Parmenides*, ezt úgy fejezte volna ki: midőn „a létező a létezőt közelségével taszítja“ (*ἔδον γὰρ εὐόντι πελάζει*, S. 25, Diels). Csak az idegen, a metoikos *Aristoteles*nél, az aristotelesi politikai elméletben tapasztaljuk annak az eleven tömeg-szemléletnek némi halványulását, amely az athéni közélet résztvevőinél annyira természetes volt (pl. *Demosthenes*-nél is). A stageirita már csak közjogi értelemben határozza meg a népet, mikor azt *σύνθετος εἰς ἐκ πολλῶν*-nak mondja (Pol. 1292 a), mert nem külön-külön az egyeseket, hanem az összességet illeti meg a döntő szó. De abban már ő sem kételkedik, hogy a népakaratnak (*αὐτοῦ δήμου δόξα*-nak) a vezetők — a demagógok — a tényleges urai, mert a tömeg (*τὸ πλῆθος*) ezeknek szokott engedelmeskedni (u. o.). Olyan nézetnek ad *Aristoteles* e szavakkal hangot, melyet már jóval előtte *Euripides* ekként formulázott: *δεινὸν οἱ πολλοί, κακούργοις ὅταν ἔχωσι προσιτάς, | ἀλλ' ὅταν χρηστοὺς λάβωσι, χρηστὰ βουλευούσ' αἰεὶ* (*Orestes*, 772—73; „szörnyű a tömeg, ha gonosz vezetői vannak, de mindig helyesen határoz derék emberek vezetése alatt“). Az ellentétes felfogás — s bizonyára ez volt a demokratikusabb — a tömeget magát képzelte a helyzet urának, a „tyrannos“-nak (ezt a hiedelmet teszi gúnytárgyává *Aristophanes*).

Valamely módszeres kutatásnak azon összes alkalmak számbavételével kellene kezdődnie, amelyek esetében a görög ember tömegbe verődött. A különbözőfajta tömegnyilatkozatok e *revue*-je nélkül sohasem fogunk a görög lélekről megfelelő képet kapni. Mert a lelkesedés, a bámulat, a félelem, a kétségbeesés, az ájtatosság, a gyűlölködés, s a közösséget és összetartozást jelentő érzelmeknek annyi névtelen változata fokozott mértékben nyert ilyenkor — talán a rendes lelki alkatra visszahatóan — kifejezést. Viszont mi modern magyarázók annak a tévedésnek is könnyen ki leszünk téve, hogy a görög lelkiség állandó vonásának tartunk majd olyasvalamit, ami náluk csupán a tömegnyilvánulások paroxiz-

musára volt jellemző (az athéniek politikai „ingatagsága“!). Wilamowitz mondja valahol, hogy a görögöt csak a görög föld és ennek megismerése tárta fel a szobatudósok előtt. Egy lépéssel továbbmenve, a földtől az emberig, nem kevesebb joggal mondhatnók, hogy csak akkor jutunk el a görögség igaz megértéséhez, ha nem elégszünk meg avval, hogy az érzelmeivel vagy meséivel küzködő költőt vagy a gondolatába mélyedt filozófust rekonstruáljuk a szövegekből, hanem ha majd szemtől-szembe látjuk ennek a délvidéki népnek mozgalmas csoportosulásoktól élénk plein-air életét.

A rendszerezés további folyamán a *különböző jellegű* tömegek szétartására kerülne a sor. Mert már keletkezésükben, s azután mindenek fölött a végső cél szolgálatában lényeges elkülönülést mutatnak az emberi csoportok. Az agorán ácsorgó sokadalmat nem fogjuk a vallási ünnep menetével, a színház publikumával vagy a gyűlésező néppel; az ekklézia-val összecserélni. Utóbbit már csak testületi karaktere, az összejövetel állandó helye és periódikus ideje is jól meg fogja különböztetni a szervezetlen, a forradalmi tömegtől. Döntő jelentőségű lesz az a körülmény is, hogy minő előzetes feltételek között, minő hangulatban tömörültek embereink egybe a közös szóra vagy akcióra; hogy minő előzetes közvélemény befolyására beszélnek és cselekedeznek, avagy ellenkezőleg: tömörülésük által minő közvéleményt teremtenek ők maguk meg (l. minderre nézve Bryce híres könyvét az amerikai „közhatalomról“: The American commonwealth III. k. IV. r.: Public opinion). Minderről — a görög élettől vonatkozásban — általánosságban is lehet megállapításokat tenni, de csakis az akkori viszonyok legkonkrétebb ismeretével, illetőleg azoknak pontosabb, életteljesebb felderítése végett. Mi a görög életet akarjuk tömegpszichológiai tudásunkkal megérteni, tömeglélektani példatárnak a görög történetet nem adjuk oda.

Az imént *heurisztikus* elvnek mondtam a tömeglélektant a görög kutatások szolgálatában. Nem is fog a nyelvész eligazodni az embercsoportokat kifejező görög szavak jelentésváltozataiban, ha a tömegpszichológiát segítségül nem hívja, mert *ἄλλος, πλῆθος, οἱ πολλοί, ὁ δῆμος* stb. ép úgy jelentheti ugyan — mintegy a mi „tömeg“ szavunk bizonytalanságát utánózva — az együttlévő mint a szétszórt sokaságot (a *συνεχής*-t és a

διωρισθέν-t); de viszont sok esetben — a mikor-t a szövegmagyarázatnak kell eldöntenie — csakis az előbbi jelenti. Aki meg a politikai életet vizsgálja, az majd csak a tömeglélektan-tól kap kellő felvilágosítást arra nézve: hogy miért ültek és nem álltak tanácskozásaik alkalmával a görögök (Vischer, Kl. Schrift. I. 402, magyarázata nem elegendő); hogy mi jelentősége volt ilyenkor az ülések elrendezésének: a phylek szerint történő vagy kevert ülésrendnek, a buzdítók táborának (παράκλησις), a szónoki emelvény, a béma közelségének stb., stb. De mindenek előtt a szónoklás hagyatékával foglalkozó irodalomtörténész és stilisztá fogja a tömeglélektanban a néki szükséges támasztékot megkapni.

Mert hogyha az a hagyaték utólag írásba átdolgozott (irodalmi művekké adjusztált) beszédek foglalata is, annak a tömeg előtt elhangzott *élő beszéd* alapvosásaiból valamint mégis csak meg kellett tartania. Már pedig a tömeg előtt elmondott beszéd egészen más törvényeknek engedelmeskedik, mint a papiros szónoklat, a literatura.³⁾ Különösen a ránk maradt dikanikus (törvényszéki) beszédek árulják el egész felépítésökben, hangnemökben, érveléseikben, hogy mennyire azon — néha többszáz embert számláló — bíró-tömeg érzelmi meghódítására készültek, amely a jogesethez ugyan vajmi keveset értett, de annál fogékonyabb volt a saját lelkét is érintő, talán a hiúságát is legyezgető személyes motivumok iránt. A görög perrendtartás „liberalizmusa“, az a nagy elnézés az ügghöz nem tartozó dolgok felsorakoztatása iránt (az *ἔξω τοῦ πρυταντος λέγειν*) ebben a tömeglélektani okban leli a magyarázatát. A modern esküdtszék intézményét és pszichológiáját kell tanulmányoznia annak, aki a görög népbíróság (a heliaia) természetével és ezzel kapcsolatban a törvényszéki beszédek „stilus“-ával meg akar ismerkedni. Itt *Garofalo* kriminológiája, *Tarde* „philosophie pénale“-ja, *Enrico Ferri* kriminális szociológiája vagy *Görres* tanulmánya az esküdtek verdiktumáról (Der Wahrspruch der Geschworenen und seine psychologische Grundlage) bizonyos szempontból tényleg nagyobb szolgálatot tehet

³⁾ E kérdéssel — a modern irodalom szemszögéből — behatóan foglalkozik *Thienemann* könyve: Irodalomtörténeti alapfogalmak (1930) 37. l. és passim. Főleg *Nietzsche* elmékedéseire támaszkodik: Gedanken zu der Betrachtung: Lesen und Schreiben, Musarion kiad. VIII. 396.

a klasszikus filológusnak, mint az antik retorikai elméleteknek, *Waltz* köteteinek, még oly buzgó tanulmányozása.

Máig vezető kézikönyvünk a görög szónokokról, *Bläss* több kötetes munkája, az itt összehordott nagy tudás ellenére sem tud sehogyan sem számot adni arról az életről, amelyből a görög szónoklás fakadt, ép mert annak az életnek lüktetését magokban a szónoklatokban sem érezi ki. Még *Norden* stilstörténete is csak nyert volna az által, hogyha benne a tömeglélektani szempontok a kellő helyen és mértékben érvényesültek volna. A görög beszéd- és írásművészetnek jövő fejtegetéseiben az eleven szó retorikájának és stilisztikájának mindenestre nagyobb szerephez kell majd jutnia a végső eredetben még mindig *Aristoteles*-re támaszkodó irodalmi analízisek mellett (s itt Bartels könyvén kívül: *Lehrbuch der Demagogik*, a mai szocialista és kommunista propaganda-iskoláktól se rösteljünk majd tanulni). Mert az írott „beszédek“ elméletére csak *Aristoteles* terelte át végérvényesen a retorikát az előadás művészetének — a hypokritiké-nek — lebecsülése által (*Rhet.* 3. könyv, bevezető fejtegetések); előtte *Alkidamas* még mint „az írott beszédek“ íróit támadta a sophistákat (*περὶ τῶν τοῦ γραπτῶς λόγου γραφόντων ἢ περὶ σοφιστῶν*).

A görögök közt a szónok — a rhetor — egyszersmind a *politikai vezető*, a hegemon. Nem fogunk ez alkalommal — a görög történet körén belül — a politikai vezetés lélektanával és szociológiájával foglalkozni. Utóbbit megtettem „A hadvezértől az ügyvédig“ c. dolgozatomban (*Hum. gimn. hív. egyes. Évkönyve*, 1921), amely már nevével utal az 5. század Athénjében végbement sajátos fejlődésre: az arisztokrata rendben gyökerező katonát — a gazdag iparos átmeneti szereplése után — a szóhoz értő logographos váltja fel a politikai vezetés hivatásában. Nem fogjuk most a *közüvélemény* görög problémáját sem szóba hozni, bár a legszorosabb kapcsolatban van a tömeglélektani kérdésekkel: a közvéleményt sok tekintetben a tömegvezető teremti meg, bár másfelől néki is, a tömegnek is éreznie kell a már meglévő közhangulatot, melyben akciójuk megszületik. Pedig a probléma megérdemelne egy-két mondatot: a klasszika-filológiától teljesen elhanyagolt terület ez, ahol néhány szerény iratomon kívül — tudtommal — semmit sem le-

het találni.⁴⁾ Azon különböző közlekedési, hírszolgálati, politikai, gazdasági és életrendi feltételeket, amelyek valamely nép-nél vagy valamely helyen a közvélemény kialakulását beo-lyásolják és annak természetét meghatározzák, filológusaink és hisztorikusaink még semmikép sem vizsgálták meg az itt szóbanforgó szempont szögéből.

De — miként mondtam — nem foglalkozunk ez alkalommal a görög közvéleménnyel sem, mert hisz egész tömeglélektani kitérésünknek sem volt egyéb célja, mint hogy azt a főnti tételtemet igazoljam vele: a klasszika-filológia még mindig nem talált kellő kapcsolatot a modern életet és embert ki-váltképen mozgató és érdeklő kérdésekkel, eszmékkel. Java-részt olyan tudnivalókat feszegettünk, ugyanis a tömeglélek-tannal összefüggésben, amelyekre a klasszika filológia kielé-gítő felvilágosítást még nem adott, mert mintha még mindig idegenül állana az egész eszmekörhöz. Mindenesetre elértem bizonyítási igyekezetemmel együtt azt az eredményt is, hogy tervezett szociografiámnak egyik fejezetét, azt, amely társada-lomlélektani szempontból akar a görög élettel és történettel foglalkozni, máris bemutattam.

4. Állam és társadalom.

Minden szociológia és szociográfia a néki alapul szolgáló *társadalom-fogalomtól* függ. Nem is annyira a fogalmi meg-határozástól (a társadalomnak egyértelmű, közmegegyezéssel elfogadott meghatározását a tudomány még mindig nem ismeri), mint inkább attól a felfogástól, amely a kifejezéseikben változó definíciók mögött esetenként rejlik. A francia-angol po-zitivizmusnak (Comte-nak és Spencer-nek) nagy érdeme, hogy a társadalom-szónak azon bővebb tartalmú értelmével ajándé-

⁴⁾ Die Idee der öffentlichen Meinung bei den Griechen, Szeged, Acta 1922; magyarul: Társadalomtudomány 1921. évi.; Demokratikus eszmék és intézmények a görögök között a közvélemény keletkezésének szempont-jából, Klebelsberg Emlékkönyv, 1925; A szabadság nevében, Társadalom-tudomány, 1922. évi. 281. s. köv. I. Amit *Zimmern* id. k. 59—68. l. mond a Public Opinion-ról, az kevésbé kielégítő. *Glötz* (La solidarité fam. 53. l.) csak a primitív viszonyokkal kapcsolatban hozza szóba a homerosi *δημοσιον φημις*-t.

kozta meg a tudományt, amely az összetartozó kulturjelenségeknek együttes tárgyalását egyetlen közös név alatt teszi lehetővé. E szerint a társadalom totalitás, benne a részek az egészre utalnak és azok egymásra és az egészre tekintet nélkül lényegükben meg sem érthetük (*τὸ γὰρ ὅλον πρότερον ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ μέρους*: fogja itt a klasszikus filológus Aristoteles szavait áhítattal idézni). Ha magasabb fokú társadalmak elemzéséről van szó, azt mondhatnók, hogy itt „társadalom“ szubjektive: valamely sajátos kultúra hordozóit, objektív eredményében magát a kultúrát jelenti. E pozitivista felfogásmód alapján határozzuk meg a magunk részéről a társadalmat — kissé elvontabban — *az egyének közti, kölcsönös vonatkozások azon rendszerének, amelyen valamely sajátos kultúrközösség felépül és funkcionál*. E vonatkozások szemszögéből fogjuk azután valamely népnek — a mi esetünkben a görögnek — egész kulturális életét vizsgálat tárgyává tenni.

Hogy Németországban a szociológia mint önálló tudomány olyan nehezen bontakozott elő, s nyerte el a tudományművelés intézményei között az őt megillető helyet, azt bizonyára nem a filológusok ellenkezése okozta (nékik csak a hűbrid képzésű szó ellen volt kifogásunk); azt nem kisorszt a „társadalom“ azon szűkebbkörű és tartalmú értelmezése eredményezte, melynek politikai okai voltak (R. Mohl és Lorenz Stein fogalmazásai). Itt „társadalom“ (Gesellschaft) az állammal szemközt fejezett ki elveket és igényeket a liberális korszakban; „társadalom“ az egyéni jogok azon rezervációs területe volt, amelyet minden állami beavatkozástól féltékenyen meg kellett őrizni. Itt ez a jogi-politikai felfogás: az állam és társadalom, a közjog és magánjog ez a szembehelyezése állta útját annak, hogy a kulturologiai szempont kerekedjék felül, mely magát az államot is — összes időközönként beálló változásaival együtt — csak a társadalom függvényének tartja. Minden társas jelenséget az állam fogalmán keresztül látni és bírálni el: ez a sajátosága már a hegelianizmusnak is megvolt; a liberális időszakban csak az értékelési előjele, nem a lényege változott meg ennek az egész „etatisztikus“ szemléletmódnak. Szerencsére a német szociológia legújabbban elhagyta az eredetileg politikai alapot, amely mögött végül is ott lappangott az a német individualizmus,

amely semmiféle szociológiának sem kedvez, s nem minden habozás nélkül (Simmel spintizálásai után) végre rátért a társadalom azon bővebb, „pozitivista“ fogalmazására, amely megengedi a társas jelenségek nagy szünopsisét (Spann, Vierkandt). Ilyen fogalmazást társadalomtani szemléletében természetesen a görögség még nem ismert. *Aristoteles* ugyan annak megállapításával kezdi Politikáját, hogy az állam csak „valamiféle közösség“ (*κοινωνία τις*) a többi között, s mintha e nyilatkozatával egy egyetemes szociológiának perspektíváját nyitná meg; de azután — igaz görög gondolkozással — fűzi hozzá: „az állam a többi közösséget mind magában foglalja“ (*πάντας περιέχουσα τὰς ἄλλας*).

És csakugyan, mintha ép a görög világ körében lenne jogosultsága az elméleti igyekezetnek: minden társas jelenséget az *állam* köré csoportosítani. Mert mintha itt a valóságban is mindent az állam ölelne magához, foglalna magában. A gazdálkodás mint államháztartás és mint egyetlen városnak, a polisnak élelmezése fejt ki legnagyobb funkcióját (öncélú világ-chrématisztikáról az antik életben még nem beszélhetünk). A polgárság idejét és munkáját teljesen az állam foglalja le a maga számára. A közösség határozza itt meg a kispolgár életrendjét ép úgy, mint a művész és költő alkotásait, sőt — a demokratizmus fénykorában — a bölcsész gondolatait is. A válás elválaszthatatlan a polistól. Igazi tiszteletben csak az állami istenek részesülnek, s viszont ezeket tisztelni annyira polgári kötelesség, hogy ez alól még Sokrates sem akar kivétel lenni. Egyes államok még a polgárság nevelését is a kezökben tartják, s ha ezt Athén — az iskoláztatás szigorú értelmében — nem is fogja megtenni, teoretikusai — Platon és Aristoteles — mégis csak az elméleti és erkölcsi kiképzést állítják majd az állami feladatok középpontjába, mert hiszen az egyén itt — a közösség szolgálatában — éri el a maga szellemi kialakulásának maximumát.

Tehát tényleg úgy látszik, mintha a polis-élet magaslatán az állami cél szögéből lehetne a legbiztosabban áttekinteni és megérteni az egész görög társadalmat. De még ha e fokon is egyirányú maradna szemléletünk, s nem nyújtana teljes képet a kultúra állammentes területeiről, mennyivel inkább félszegnek bizonyulna látásunk, ha fejlődésének egész vonalán tekin-

tenők át a görögséget. Midőn — a kezdet állapotát vizsgálva — arról a hosszú útról kellene számot adnunk, amelyet az ál-lameszmének a törzsi, a családi szolidaritás ellenében, a nem-zetségi hagyományokkal és igényekkel küzködve kellett meg-tennie. Mert csak a vérségi szövetkezések meglazítása és az egyénnek felszabadítása által érte el a polis a maga demokra-tizmusában azt a fejlődési stádiumát, amely a rövid virágzás örömei között már az elmúlás előjeleit is érezte: ép az egyén-nek felszabadítása miatt (sophistika). És folytatólag — immár az „*államelőtti idők*”-nek ismeretével — azt a korszakot is szem-lélődés tárgyává kellene tennünk, amelyben a görög kultúra alól kicsúszik a hazai talajjal együtt az az egész politikai tá-masz is, amelyet számára a polis jelentett, s a görög művelt-ség — most már mint civilizáció — *államutáni* életét éli. A hel-lenizmus koráról van szó, az idegenben továbbfejlődő görög műveltségről, a görög telepesekről, hivatalnokokról, a nagy-birodalmak autonóm városairól, a fejedelmi udvarról, a helle-nisztikus nyelvről, költészetről, művészetéről és tudományról; mindez fogja majd még a régi hagyatékot is a rómaiakra és reánk átszármaztatni a nélkül, hogy a szuverén nemzeti állam segítségére reászorulna, hogy annak szabadságát, függetlenségét akár maga is ismerné. A görög *társadalom*, amely előbb volt mint a kiépített görög állam, messze túlélte a görög államot.

Csak természetes, hogy az úgynevezett *görög államrégi-ségek* nem képesek mindarról a társas viszonyosságról és kap-csolatról számot adni, amely az imént nagy vonásokban meg-rajzolt kulturális fejlődést végigkísérte. Amit az előbb általá-nosságban állapítottunk meg, az itt a görög történetről igazo-lódott be: az állam csak egyik része a magasabbrendű egy-séges társadalomnak, amelyet mindezenfelül idegenből is köl-csönözhet, illetőleg melyet idegenből is erőszakolhatnak reá. Az következik mindebből, hogy még a görög állam lényegéről és sorsáról is csak az esetben nyerünk tiszta képet, ha a tár-sadalmi kérdések szélesebb alapján beszélünk róla; ha mind-azon gazdasági és a társadalom sztrukturáját illető tényezőket tekintetbe vesszük, amelyek szükségképen befolyásolták a nél-kül, hogy ugyanilyen szükségszerűséggel (szociálpolitikai tuda-tossággal) részesültek volna figyelmében. Ami meg a meg-határozó tényezőknek, az egész társadalomnak ismeretét illeti,

az egy külön disciplinát igényel, aminőt a görög történettel kapcsolatban csupán a *görög szociografia* jelenthet.³⁾

Szociografiát mondok és nem szociológiát, mert nem általánosságban kutatjuk itt a társadalmat, hanem csupán egyik történeti alakulatát, s ezért nem elméleti ismeretekről, hanem legfőljebb azok alkalmazásáról lehet a mi esetünkben szó. Fontosnak gondolom, hogy a görög társadalomrajz a klasszika-filológia *enciklopediájában* helyet kapjon, s hogy ilyformán mindama problémák felvetése és megbeszélése biztosíttassék, amelyek nélkül a görög életre vonatkozó tudásunk szükségképpen hiányos marad. Eddig — Boeckh osztályozása szerint — az itt szóbanforgó kérdések egyrésze (gazdaság, egyesületek stb.) az úgynevezett „magánrégiségek“ körében nyert elhelyezést. A rubrika neve semmitmondó, helyesebben a benne érvényesülő szempont egészen helytelen (minket ezek a jelenségek nem magánjogi vagy közjogi elkülönüléseik szerint érdekelnek!), s így azután ne is várjuk el, hogy a „lakásberendezés és étkezés“ égisze alá került társadalmi problémák a nékik kijáró elvi elbánásmódban részesüljenek. A görög társadalomrajz nem teszi a görög állam külön enciklopedikus tárgyalását fölöslegessé, bár — a maga keretei között és céljának megfelelően — utóbbit is felöleli. Nem kíván a görög szociografia a részletkutatásoknak és az olyan monografiáknak sem útjában állani, melyek — a nélkül, hogy a kézikönyvek rendszerességét pótolnák — szubjektív kiválóság esetében mélységet és eredetiséget tekintve könnyen azok fölé emelkedhetnek. Sőt ellenkezőleg: az imént említett dolgozási módokat talán ép az által segíti a görög társadalomrajz elő, hogy rendszerezésével a különböző kérdéseknek jól megállapított helyet biztosít, s ez úton hívja fel reájuk a szakérdeklődés figyelmét.

Az enciklopedikusan felfogott társadalomrajzról az alábbiakban a következő *tervezetet* mutatom be.

³⁾ Több mint 25 éve annak, hogy a következő követelményt hangoztattam az EPHK 1905. évr. 784. lapján: „... itt volna már az ideje, hogy a különböző *társas tüneményeket* ... külön név alatt (tán a szűkebb értelemben vett *sociologia* név alatt) külön tudományszakba is csoportosítsuk az egyes népek történetírásában“. — Ugyanígy 1904-ben „Philosophia és történetírás“ c. megjelent dolgozatomban.

5. Egy görög társadalomrajz tervezete.

A szemünk előtt lebegő görög társadalomrajz két részből áll: egy *általánosból* és egy *speciálisból*. Kezdjük a megbeszélést az utóbbival.

A speciális rész a *társas mozzanatok* szögéből azon különböző *kultúrobjektívációkkal* (vulgo: kultúrágakkal v. -osztályokkal) foglalkozik, melyekbe a görög társadalom egységes műveltsége a fejlődés folyamán emberi alapképességeinknek és -igényeinknek megfelelően különült el, tehát: a *nyelvvel, gazdasággal, életrenddel, állammal és egyéb társas alakulatokkal, joggal, vallással, erkölccsel, művészettel, költészettel (irodalommal), filozófiával és tudománnyal*. Minthogy a szempont a kollektív, ilyenféle kérdések fognak itt legelső sorban felmerülni: az egyéni tehetségektől és hajlamoktól eltekintve a társas érintkezésnek minő módjai határozták meg pl. a görög vallásnak, erkölcsnek, művészetnek stb. keletkezését és kialakulását? Nem mondom, hogy ezek a kérdések egészen újszerűek lennének. Rájuk vonatkozólag bizonyly sok érdekes és helytálló megjegyzést szedhetünk össze a modern irodalomból innen is, onnan is. De itt — egy enciklopedikus kézikönyvben — első sorban arról van szó, hogy a szociális mozzanatok problémáját mindenegybe kultúrágra nézve egymás mellett és egymással kapcsolatban vessük fel.

Mert a különböző kultúrák kölcsönös viszonyban lesznek egymással a szociális mozzanatok szögéből is. Két okon fordul meg e kölcsönösség: először ugyanazon emberek egyidőben beszélnek nyelvüket, hisznek vallásukban, építik ki államéletüket, költenek és filozófálnak, és másodszor: az egész társadalmat legföljebb koronkint változó *egységes szellem* tartja össze. Úgynevezett „szellemtörténeteink“ szükségesnek gondolják törekvéseik címében ezt külön is hangsúlyozni. De a közös szellem eszméje tulajdonképen már benne van a totalitásnak vett társadalom fogalmában is, amely csak elvontan jelenti a vonatkozások pusztá rendszerét, konkrétan a társas vonatkozásokban megnyilatkozó lelket és szellemet is jelenti.

Bizonyosfajta szellemi irányok, mint az itt működő kollektív tényezők összejátszásai és eredményei, már az *egyes kultúrosztályok* körén belül külön-külön is kifejlődhetnek (pl. a

vallásban a misztika, a művészetben a klasszicizmus, a filozófiában a mehanisztikus vagy dűnamikus világfelfogás stb.). De úgy ezeket az irányokat és típusokat, mint közös forrásukat, azt a szellemet, amely kultúrágakra való elkülönülés nélkül hat át valamely társadalmat vagy hatja át korszellemként épenséggel a különböző kultúrákat (mint pl. valamikor a hellenizmus), inkább a szünoptikus történetírás hivatott tárgyalni, „új életre keltetni“, mint egy enciklopedikus tudományág. Itt tán eleget teszünk szociológiai nézőszögünknek, ha azon állandóbb természetű kapcsolatokat vizsgáljuk, amelyek *a különböző kultúrobjektívációkat* egy adott társadalom körén belül egymáshoz fűzik. Mi köze a görög vallásnak a görög gazdasághoz (v. ö. *B. Laum*, Heiliges Geld, 1924)? vagy: hogy módosul a görög művészet — közvetlen céljában, jellegében — a politikai alkotmány szerint? és miként viszonylik az a művészet a közerkölcsökhöz és a társadalmi osztályokhoz? Ime, az ilyen és az ilyenfajta problémák azok, amelyekre tételszerűen egy kézikönyv is adhat feleletet, feltéve, hogy azok az állandó figyelem középpontjában vannak. Utóbbit mai klasszika-filológiánkra vonatkoztatottan alig lehetne elmondani. Az imént felsorolt példákat *Ridder-Deonna* könyvéből vettem át (*L'art en Grèce*, 1924, a: *L'évolution de l'humanité* egyik kötete). De bizonyára nem sok olyan görög művészettörténetre akadunk, melyben az alaptárgy szociális vonatkozásai hasonló részletességgel lennének tárgyalva.

Az egyes kultúrágakon belül és az egyes kultúrágak között számbavehető kollektívizmus mellett harmadik kérdéscsoportként jelentkezik az *idegen kultúrhatások* vizsgálata. A görögség már a prehellén népeknek (krétaiaknak, mykénieknek) sokat köszönhetett és folytatólag sem szűnt meg kapcsolata a keleti birodalmakkal, ezek műveltségével. E körben a sok bizonytalanság között is sok jól megállapított tényt fogunk találni egy kézikönyvben való elraktározásra (v. ö. *Walter Otto*-nak ép e szempontból instruktív munkáját: *Kulturgeschichte des Altertums*, 1925).

Befejezésül egy rövid megjegyzést. Midőn a kultúrát kollektív szemszögből (a társas érintkezés, tömegjelenlét, kollektív szellem, társas intézmények stb. szemszögéből) nézzük és értelmezzük, ezzel természetesen a kérdéses jelenségek végső

magyarázatát megadni nem kívánjuk. Egyrészt az egyéni iniciativa, másrészt a kulturális megnyilatkozások belső törvényszerűsége mindezenfelül megmarad külön számbaveendő tényezőnek, sőt e tényezők között még a jelentőség fokát sem akaruk az által eldönteni, hogy saját szemléletmódunknak megfelelően — egy társadalomrajzban — ép a társas mozzanatokat emeltük ki.

A szociográfia *általános* része, amely magának a görög társadalomnak és nem csupán műveltségének sztrukturális-kérdésével foglalkozik, *hét* fejezetből fog állani. Az elsőnek kérdése az, hogy mi módon alakult ki a görög *nép*; a másodiknak, hogy mi módon és minő határig a görög *nemzet*? Lásuk egyelőre ezt a két bevezető, a történeti fejlődés egészéről tájékoztató kérdést némi részletezéssel.

A görög nép kialakulásáról szólva körülbelül olyan „megoldás” lebeg szemem előtt, minőt *Jardé* nyújt: La formation du peuple Grec c. könyvében (a: L'évolution de l'humanité már említett sorozatában). Faji tulajdonságokból és a környezet hatásaiból tevődik minden nép testi-lelki karaktere össze, környezeten nem csupán az állandó kültermészeti (klimatológiai) tényezőket értvén, hanem egyszersmind a társadalmi milieu-t és a történeti élet visszahatásait is. *Jardé* — nézetem szerint — kelleténél kevesebb súlyt helyez a *faji* tulajdonságokra; ezek — mint a dór és ión népek elkülönülései — a görögség körében is döntő módon igazolták jelentőségüket kultúréletének egész folyamán végig. Mintha a *prehellének* anthropológiájáról is többet és biztosabbat lehetne állítani, mint a hogy ezt kutatóink általánvéve teszik. Mintha a görög ember, az indogermán nyelvet beszélő homo nordicus mellett két különböző prehellén fajról elég határozottsággal beszélhetnénk a göröglakta földdel kapcsolatban: a Kisázsziából származó, ott őslakóként szereplő „örmény”-ről (helynevekben a —*ν*-szuffixum ezekre utal) és arról a mediterrán fajról, melynek szélső keleti képviselői a „krétaiak” (a kefti), de melyhez minden bizonynyal a szárazföldi „mykéneiek” is tartoztak, s melybe végül — mint ezt a mai görögség anthropológiája mutatja — az éjszokról bevándorolt eredeti faj alámerült. Ami meg a *kültermészetnek* befolyását illeti, ennek fontosságát sokszor túlozni szokták. Itt a „kék eget” emlegető romanticizmus helyett —

Karl Joël szolgáltat rá elriasztó példát (Gesch. d. antiken Phil. I. 46—142. l.: Lebensbedingungen u. Grundzüge des griech. Denkens) — inkább az olyan reális tájrajzokat és geologiai-geografiai megállapításokat kell alapul vennünk, minőkkel *Philippson* (Das Mittelmeergebiet, 1922) vagy az angol *Myres* munkái (Greek lands and the Greek people, 1910) szolgálnak. Maguknak a görögöknek mindenképen figyelemreméltó milieu-elméletét jól elhelyezhetjük az e tárgyra vonatkozó modern fejtegetések keretei között.

Hogyan és mennyiben lesz a görög népből *nemzet*? ez a kézikönyv második szakaszának témája. Két rendkívül érdekes témakörre jegecedik itt ki a vizsgáló szeme előtt az őt foglalkoztató anyag. Miért bomlott szét a görög nép a végeláthatatlan kismemzetek (az athéni, lakedaimon nemzet stb.) sokaságába? Mi állta útját annak, hogy a ma oly természetesnek és annyira egyenesvonalúnak vett nemzeti fejlődés eredményeképpen egyetlen nagy nemzetté tömörüljön? Mennyiben és mi úton tartotta fenn az állami elkülönülések ellenére is a népi és kulturális összetartozás érzését? Volt-e és mily mértékben volt e tudatnak politikai visszahatása is? (Isokratesnek symmachia-eszménye). Mi volt a kismemzet állapotának következménye a görög társadalmat, az egész görög életet illetőleg? Ime a kérdések, melyeket az úgynevezett klasszikus kor szociális alapkérdéseinek lehetne mondani.

A második problémakört meg a hellenisztikus idők fejlődése hozza meg. Hogyan lehetséges, hogy idegen földön, idegen autokrata uralma alatt, idegen népek között a görög kultúra (igaz, hogy csak a civilizáció képében) tovább él, sőt új formákba szökik? Hogy a görögség annyira rádiktálta műveltségét — honi talaj híjában is — a másfajúakra, hogy a művelt embert végül is egyszerűen „hellén”-nek mondták? (Jüthner, Hellenen und Barbaren, 1923). Miként jött létre a csoda, a tulajdonképeni „miracle grec” (Renan), hogy a görögség mint „kultúrnemzet” (Meinecke kifejezését használva) annál jobban terjed és fejlődik széltében-hosszában, minél kevesebb reménye van arra, hogy valaha is „politikai nemzetté” záródjék össze? (a hellenizálás történetét legújabbban *Jouguet* írta meg: L'impérialisme macédoine et l'hellénisation de l'Orient, 1926: L'évolution de l'humanité). Mi, akik a hellénség szerelmesei vagyunk,

az epichor kultúrák alacsonyabb fokát nem tartjuk kielégítő magyarázatnak; mi hajlamosak vagyunk a mysterium megfejtését a görög kultúra pozitív értékeiben keresni.

Kézünkönvünkben az általános résznek *harmadik* fejezete kezdi meg a görög társadalom *sztruktúrájára* vonatkozó fejtegetéseket. Az *egyének társadalmi helyzetét meghatározó tényezőket* sorolja fel, illetőleg (kollektív oldalára fordítva át a kérdést) az *osztályképződés* alkalmával és lehetőségeivel foglalkozik. E szakasz *tíz* viszonylatban mutatja be embereinket: az indigenák (astoi) és idegenek, a szabadok és rabszolgák, a férfiak és nők, az életkorok szerint minősülők, az előkelők és „silány” származásúak, az egy helyen tartózkodók (demotai) és szomszédok, a falusiak és városiak, a gazdagok és szegények, a különféle foglalkozás szerint elkülönülő egyének és végül a műveltek és műveletlenek viszonylatában. Annak jelent ez, hogy módunkban lesz olyan fontos problémákat közös alapon tárgyalni, mint a minő (itt csak a kevésbé ismerteket említtem fel): a fiatalság szerepe az állami-társadalmi életben, a város és falu ellentéte, a foglalkozási ágaknak görög érték-skálája (itt a zsoldos-katona típusa is szóba kerül) és a műveltségnek az egyenlőség rovására történő fokozatos térhódítása a társadalmi becsület és hivatás tekintetéből. E viszonylatok egymáshoz képesti osztályok-rendek kialakulására is szolgáltatott alkalmat: az előkelők egyidőben a nemesi rendet alkották, a vagyonosok a cenzus kiváltságosait, s a bizonyos foglalkozások szerint való összetartozásnak érzését az ez alapon szervezett egyesületek dokumentálják (Ziebarth id. m. 96. köv. I.). Viszont az ipari munkásosztálynak olyanféle tudatosságával és összeműködésével, minőt a mai idők tüntetnek fel, az ókorban sehol sem találkozunk, s ennek következtében az antik szocializmusnak is egészen más értelme van, mint a modernnek. Kézünkönvünknek ez a szakasza természetes átmenettel vezet a következőhöz: a társulatokhoz.

Társulaton — a szó legtagabb értelmében — bizonyos embereknek olyan adott vagy önként vállalt szorosabb és állandóbb jellegű összetartozását értjük, amely — többnyire hatósági elismerés mellett — szabályozott együttműködésben jut kifejezésre. Ide tartoznak: a *közösségek*, az *egyesületek* és a *szövetségek*. Közösség az, amibe beleszületik az ember, tehát

— a görög történet kategóriái szerint beszélve — a vérségi kapcsolatok (a nemzetség, a család), az ezek mintájára szervezett polgári tagozatok (a *phatria* és *phylé*, a lokális elv alapján: a *demos*), a származáson alapuló nemesi rend és végül maga az állam összes testületeivel együtt (archonok, bulé, ekk-lézia stb.). Midőn a közösségeket ily módon az egyesületektől, az önkényes társulás formáitól, külön választjuk, *Tönnies* alapvető megkülönböztetését követjük (*Gemeinschaft und Gesellschaft*). Az egyesületekhez soroljuk azután a legkülönbözőbb célú és többnyire *θίασος*-nak mondott magántársaságokon kívül a politikai pártokat (köztük a titkos *hetairiák*at), a vallási szektákat (pl. az *Orphikusokét*) és az iskolákat is (filozófiai, retorikai iskolák stb.). Az egyesületek megbeszélését egy általános fejtegetés előzi meg, amely a legfontosabb kollektív érzelmekről: a barátságról és a szerelemről és ezek társulási formáiról ad a görögséget illetőleg általános felvilágosítást (a „társaság“ és a házastársak viszonya is ide tartozik). Végül a szövetségekre vonatkozó rész az államszövetségeket (*συνμαχία*) és a szövetséges államokat (*συνπολίτεια*) fogalja magában átmeneti formáknak (*ισοπολίτεια*) és teljes egybeolvadásoknak (*συννομισμός*) tárgyalásával együtt.

A görög társulatok tana képezi a görög társadalomrajznak leglényegesebb részét, valóságos gerincét. Benne és általa lép szoros és szerves kapcsolatba sok olyasmival, amit eddigi enciklopediáink helytelen módon az állam- és magánrégiségek címe alatt rubrikáltak el külön-külön.

Az *ötödik* fejezet a görög társadalom *dinamikájával* számol be, azaz mozgásában, változataiban, működésének folyama alatt mutatja be azt, amit az előbb mintegy szövettani átmetszetében vizsgáltunk meg. Ezt a részt *négy* alosztályra bontom fel. Az első a *demográfiai* kérdésekkel foglalkozik, amennyiben ezek — antik statisztika hiányában — annyira-amennyire mégis csak hozzáférhetők (még mindig irányt mutat: *Beloch*, *Bevölkerung der griech.-römischen Welt*, 1886). Az *emigrációra* és *immigrációra* vonatkozó adatok — a régebbi időkre nézve a görög történetben oly nagy szerepet játszó gyarmatosításokkal kapcsolatban — átmenetül szolgálnak az itt következő részhez, amely meg a görög *közlekedés* és *hírszolgálat* viszonyait beszéli meg. Azután külön osztályban tárgya-

landók a *gazdasági* életnek, a termelésnek és forgalomnak mozgalmái (mezőgazdaság, ipar és kereskedelem) és külön a *szellemi életnek* módjai, formái, elvei. Csakugyan progresszív hajlamú volt-e a görög, vagy — bizonyos értelemben, bizonyos intézményeivel szemközt — sztacionér természetű? Mi szerepet vitt náluk — *Tarde*-ék eszmekörében szövegetve gondolatainkat tovább — egyfelől az utánzás, az osztálykapillaritás, a divat, másfelől a hagyomány, a szokás? Helytálló-e a megállapítás, a versenyek: az agónok nagy számát és jelentőségét véve alapul, hogy a görög agonisztikus nép volt, s mi módon nyilatkozott ez meg a társadalmi (gazdasági) versengés területén? Kutatóink ritkán fordulnak általánosabb formában az imént felvetett szociális kérdések felé. Pedig csak ezek segítségével jutunk el a mindennapi munkájával elfoglalt és állami kötelességei alatt görnyedő görög polgárnak tiszta képéhez, amely persze — elmúlt időkről lévén szó — még így sem lesz olyan eleven, mintha hozzáértő piktor a modern élet valamely részletéről készítené el genre-képét.⁹⁾

Felosztásunk *hatodik* és *hetedik* pontjánál rövidek lehetünk. Előbbi a *kollektív lélektan* problémáit boncolgatja a görögségre vonatkozóan (belőle mutatvánýt közöltünk már értekezésünk 3. szakaszában). Tömegpszichologia, a közszellemnek és a közvéleménynek lélektana: ime az általános keretek, amelyekben belül minden szóhoz jut, ami a görög társadalmat nyilvános életében mint közös szellemi erő irányította (a szabadság és egyenlőség eszméje is e problémakörbe tartozik). E lélektani megállapítások végső konzekvenciáit a *hetedik*, az utolsó fejezet fogja levonni. „*Egyén és társadalom*“ lesz a fejezet címe, s ez részleteiben mutatja majd be azt a görög fejlődést, amely a demokratizmus által felszabadítja ugyan az egyént társadalmi megkötöttségéből, de a politikai tömegjelenségek törvényszerűsége miatt valahogy mégis csak fogva tartja őt addig az időpontig, amíg az — a külső események hatására — maga nem segít összetörni állami intézményeinek

⁹⁾ Hogy mai állapotokat vizsgáló szociológus mennyivel kedvezőbb helyzetben van, mint az, aki a letűnt antik életet kutatja, azt *Adolph Günther* imént megjelent vaskos kötete szemléltetheti (*Die Alpenländische Gesellschaft*, 1930). Néki az itt szükségtelen elméleti fejtegetések mögött sem sikerült eltüntetnie a rendelkezésére álló gazdag anyagot.

formáit (a polis alkonya: J. *Kaerst*, *Gesch. des hellen. Zeitalters I.*, bevezető fejezetek). Ez ugyan a görögség számára a politikai életnek végét is jelentette, de egyszersmind lehetőséget és friss erőt adott az egyénnek: újszerű kulturális feladatok megoldására.

Összegezésképen hadd álljon itt az egész tervezet beosztása:

I. Általános Rész:

1. A nép (faj, környezet).
2. A nemzet (kisnemzet, „kultúrnemzet“).
3. Az egyén társadalmi helyzetét, meghatározó tényezők és az osztályképződés:
 - a) indigenátus, b) személyes szabadság, c) nem, d) kor, e) származás, f) helyi tartózkodás, g) városi-falusi élet, h) foglalkozás, i) vagyon és j) műveltség.
4. Társulatok:
 - a) közösségek (nemzetség, család, polgári tagozatok: phratría, phylé; nemesi rend, állam),
 - b) egyesületek (ide tartoznak: a politikai pártok, a vallási szekták és a különböző iskolák is),
 - c) szövetségek (symmachia, sympoliteia, isopoliteia, synoikismos).
5. A társadalom dűnamikája:
 - a) Népesedés és gyarmatosítás,
 - b) közlekedés és hírszolgálat,
 - c) gazdasági élet (mezőgazdaság, ipar, kereskedelem),
 - d) szellemi élet (maradiság és haladás stb.).
6. Kollektív lélektan (tömeg, közszellem, közvélemény).
7. Egyén és társadalom.

II. Speciális (kulturológiai) rész:

1. Szociális mozzanatok az egyes kultúrosztályokban.
2. Interferencia a különböző kultúrosztályok között.
3. Idegen befolyások.

6. Intelmek és tanácsok.

A bemutatott vázlat épen csak vázlat, amelyet a görög történet eleven anyagával kell majd kitölteni. Bárki teszi meg, csak mindannak teljes ismeretével teheti, amit a görög életről tudunk. A távolról kölcsönzött elméleti tudás hiányait a szakember erényei ellensúlyozhatják; a szakismeretek tévedéseit és hiányosságát semmi sem pótolhatja. Tervezetem elkészítésénél is az a legfőbb „elméleti“ szempont vezetett: minden jelenséget szóba hozni, amely szociális tekintetből a görögségre jellemző és mindent abban az összefüggésben, amelyben tényleg előfordult.

Ami az anyag körülhatárolását illeti, úgy gondolom, hogy a hangsúlyt az úgynevezett klasszikus idősakra, a polis kibontakozására és virágzására kell helyeznünk, de folytonos szemmeltartásával a későbbi, a hellenisztikus fejlődésnek. Itt azonban a részben idegen állami eszmék és intézmények természetesen háttérbe szorulnak.

Hiszem, hogy egy jól megírt görög társadalomrajz kellő módon egészítené ki azt az egyoldalú szemléletmódot, amely a görögséget kizárólag vagy legfőképen irodalmi és művészeti alkotásaiban akarja látni és megcsodálni. Itt e helyett főleg gazdasági, közlekedési, társulási és politikai ügyekről lenne szó. *Teljes* képet ez a rajz sem nyújtana a történeti valóságról. Már csak azért sem, mert szintén egyoldalú szemszögből, a társas mozzanatok szemszögéből vizsgálná az előtte feltáruló világot.

Azután újból hangsúlyozom, hogy kísérletem *végső* magyarázatot sem szándékozik adni a történet jelenségeiről. Még ha teremtő erővel ruházom is fel a társas érintkezéseket és vonatkozásokat (miként, hogy csakugyan rendelkeznek is ilyen-nel), még akkor sem állíthatom, hogy a kultúrát: a vallást, a művészetet, a filozófiát egyedül „a társadalom“ teremti elő, a kérdéses érintkezések és vonatkozások rendszere. Egyéni képességeink és igényeink húzódnak meg minden kulturális törekvés legmélyén; az egyéni lélek külön tekintetbevétele nélkül a szellemi élet jelenségeiről számot akarni adni lehetetlenség.

Hogy mindennek dacára a *pozítívizmus* társadalomfogalmából indultam ki a görög szociográfia tervezeténél, az

abban leli magyarázatát, hogy a nagy áttekintésekre és összegezésekre, az „esprit d'ensemble“ érvényesítésére az a fogalom látszott a legkínálkozóbbnak. A hisztorikus azon bölcsészeti rendszerekből szedi — akár eklektikusan is — irányító elveit és fogalmait, amelyek a saját céljaira a legmegfelelőbbet nyújtják. De egyébként is: mintha a pozitivizmusnak nagy hiányai miatt nagy erényeivel szemben is vakok és igazságtalanok lennének a legújabb idők. A *fejlődés* eszméjénél nincs fontosabb eszméje a modern történetírónak, s azt (a darwinizmus szövevényeitől eltekintve) legvilágosabb, legtisztább, leghasználhatóbb formájában mégis csak a pozitivizmusnak köszönhetjük (történetírói terminológiánk tényleg telve van az „evolúciós“ bölcsészet műszavaival). Ezt a dicséretet a fejlődés eszméjének német változatairól már nem igen mondhatnók el. Mert egy pár felkapott, divatos felfogásmód: a műtörténiszek „időtlen stílusmódjai“ (*Wölfflin, Strich*; l. Thienemann id. m. 14. l.) és *Spengler*-nek idegen befolyást kizáró, végzet-szerűen lepergő „kultúrái“ mutatják be a legvilágosabban, hogy a fejlődésnek máig élő romantikus, a német *romantikában* gyökerező gondolata hová vezet. Nem kisebb vállalkozásról van ez esetekben szó, mint arról a képtelenségről: históriát a történet ahisztorikusoknak vett elemeiből írni meg (ámbár benne kétségkívül ilyen ahisztorikus elemek is vannak). A másik német fejlődési elv, a *hegeli* már nem annyira veszedelmes; az „abszolút szellem dialektikája“ azért nem okozhat nagyobb bajokat a mai történetírásban, mert benne „szellemtörténezeink“ magok sem hisznek. Ez okból azután hiányát is érzik azoknak a biztos kereteknek, amelyekkel csoportosítja össze és különíti el a társadalomtudomány a szellemi élet megnyilvánulásait.

A pozitívista gondolkozók naturalizmusán már rég túlvagyunk, hiszen mintha már a hisztorizmusnak — az öncélú történettudásnak — alkonyához is elérkeztünk volna. Tudjuk nagyon jól (ez *Windelband* és *Rickert* érdeme marad), hogy a történet a lelki és szellemi élet külön világa, s hogy a rávonatkozó tudomány is külön logikának engedelmeskedik. Manapság a sokirányú kísérletekben sincsen hiány, hogy ezt az életet (helyesebben: ezt a kettős világot, a lélek és szellem világát) végső elveiben megmagyarázzák nekünk. Sőt azt a hisztorikust, aki az elméleti kérdések iránt fogékony, talán ép e kísérletek

gazdagsága fogja zavarba hozni. Mert az egyik filozófus abszolút értékeit és érvényeit kínálgatja, a másik fenomenológiai szemléletét; az egyik lélekbűvár a tudatalatti világ csodáira utal, a másik „alaklélektan”-t vagy „karakterológiát” csinál. E bábeli zűrzavarban nem figyelmeztethetjük elég nyomatékkal filológusainkat-hisztórikusainkat arra, hogy iparkodjanak megőrizni józan *anthropognózisukat* (az ember testből és lélekből áll!). Az eddig elmondottak és a görög társadalomrajz bemutatása után nem teszem ki magam annak a félreértésnek, hogy e tanácsomat olybá vegyék, mintha tudományunkban mindent az *intuiciótól* várnék. Ez a tanács csak annyit jelent, hogy filológusaink-hisztórikusaink ne hódoljanak be könnyen a gombamódra tenyésző elméleteknek, hanem válogassák ki belőlük bölcsen azt, ami ép nekik való.

A hisztórikus nem a változatlan formák, értékek és érvények birodalmában él; néki az emberi lelkiség azon gazdag tartalmával kell szorosabb kapcsolatot keresnie, amely — miként Herakleitos physise — örök mozgásban van. A logika örök formái talán megismertetik vele azon általános kereteket, amelyek között az emberi értelem története egyáltalán lehetséges. Talán azt a végső célt is szemlélteti vele az abszolút erkölcsi eszmény, amely felé az emberiség fejlődése halad. De az általános keretek között és az erkölcs sarkcsillaga alatt néki mégis csak a lélek azon képzékeny tartalmával lesz dolga, amely az emberi természetnek sok közössége és hasonlósága ellenére is mindig más módon, más színben, más formában jelentkezik.

Ha meg munkája úgy kívánja a hisztórikustól, hogy szociológus is legyen, legyen tisztában avval, hogy nem a személylélektan problémái fogják őt a helyes úton elkalauzolni; hogy néki nem azt a „monasz”-t kell megtalálnia, amelynek „nincsen ablaka kifelé”. Már *Rickert*-nek logikája, már a „szingularitás” fogalma is nagy akadályokat gördített a történet szociális felfogása elé; már avval szemben is azt kellett hangsúlyoznunk, hogy van a történetnek olyan jogos szemléletmódja is, amely benne és anélkül, hogy belőle kilépne, a közöset, az általánosat, az elvontat, a tipikust keresi és kutatja (l. *Minerva* 1924, 141. köv. l.). Biográfiákba meg épenséggel nem darabolhatjuk szét a történetírást. És ha csakugyan van egy olyan belső magja a személynek, amely egészen magábanvaló és ma-

gyarázhatlan, mert többé fel nem bontható és másra vissza nem vezethető, akkor annak kutatása már sehogysem tartozik a szociografus feladatai közé, aki ellenkezőleg a társaslényt akarja az emberben megragadni.

Előadásom kezdetén a modern élet nevében követeltünk a hisztorikustól, a klasszikus-filológustól szociológiai ismeretet. Most avval a figyelmeztetéssel zárom be társadalomrajzi tervezetemhez fűzött magyarázó fejtegetéseimet, hogy amaz ismereteknek, s elsősorban a *szociológiai szemléletmódnak* megszerzéséhez nem is a leg-hosszabb és legnehezebben járható út, ha a klasszikus-filológus magához az élethez fordul. Keressünk minél közvetlenebb érintkezést jelen környezetünkkel; foglalkozzunk bajai-val, égető problémáival, megoldási kísérleteivel; tapasztaljuk ki mentől közelebbről a szövevényes szerkezetű modern társadalmat, hogy azután annál hívebben és jelen kultúránkra annál nagyobb haszonnal képzeljük vissza és rajzoljuk meg: az egyszerűbbet, az elmúltat.

100-111/15 2100

